
Türkiye'nin Orta Asya'daki Politikasında İran Faktörü

Yard. Doç. Dr. Hayati AKTAŞ

*Karadeniz Teknik Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*

Özet: Orta Asya'da bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin doğuşu, Türkiye için bir bütün olarak olumlu ve yeni umutların taşıyıcısı bir gelişme iken, İran için bambaşka bir anlam taşımaktadır. Türk ağırlıklı olarak çizilmekte olan yeni bir bölgesel harita, İran'ın çıkarlarına hem ulusal hem de uluslararası düzlemde zarar verebilecek bir gelişmedir. İran, coğrafi ve tarihsel kozlara sahiptir. Türkiye ise bağımsız Cumhuriyetler ile arasında var olan karşılıklı çekim ve dil yakınlığı dışında, siyasal ve ekonomik modeli ile bu ülkelere önder olabilecek kapasitededir. İki ülkeyi karşı karşıya getiren ve şu aşamada biraz üstü kapalı olarak sürdürülen bu mücadelede Türk politikası Amerika'nın, Avrupa'nın ve ılımlı Arap ülkelerinin desteğinden yararlanmaktadır. Bu çerçevede İran köktendinci hareketler nezdinde bazı sempatilerle karşılaşsa da uluslararası planda özellikle yalnız ve yalıtılmış konumdadır. Bu çalışmada Türkiye'nin Orta Asya'daki politikalarını oluşturan etkenler ile Sovyet sonrası bölgede oluşan boşluğun doldurulması ve yeni yapılanmadan etkilenmesi ve Türkiye'nin bu politikalarında İran faktörü ve bölge üzerinde Türkiye – İran arasındaki çatışma ve işbirliği oluşumları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Türk Cumhuriyetleri, İran, Türkiye, Türk modeli

---

Giriş

1990'lı yıllardan itibaren Dünya'da önemli değişiklikler olmaya başladı. Dünyadaki siyasi dengeler değişti. İki kutuplu dünya, diğer kutbun dağılması sebebiyle tek kutuplu hale gelmeye ve bu gelişmeler sonunda, Türkiye'nin önünde yeni ufuklar açılmaya başladı.

SSCB'nin 1991'de resmen dağılmasıyla Türk Dış Politikası da hızla değişmiştir. Türkiye, Sovyetler Birliği'nin dağılması ertesinde bağımsızlıklarını kazanan yeni Cumhuriyetler için demokratik, laik ve Pazar ekonomisini benimsemiş yapısı ile bir model olarak nitelenmiştir. Elbette Orta Asya Türkleri için Türkiye en önemli ilgi objesi ve hem ekonomik hem de kültürel açıdan cazip bir modeldir (*Critclow, 1991, s.19*).

"Türkiye modeli" kavramı, Soğuk Savaş sonrası dönemin tam olarak tanımlayamayan "Yeni Dünya Düzeni" nin arayışı içerisindeki uluslararası toplum tarafından ilgiyle karşılanmış, yerli ve yabancı basın ile bölge ile ilgili bilim adamları ve siyasi gözlemciler konuyu ön plana çıkararak "Türkiye modeli" fikrini yaygınlaştırmışlardır. Orta Asya üzerinde stratejik ve ekonomik çıkarları bulunan ABD yönetimi, Orta Asya'daki bölgesel rekabette İran karşısında Türkiye'yi desteklemiş, ABD Başkanı George Bush Türkiye'yi Türk Cumhuriyetlerine "model" olarak sunmuştur (*Raşit, 1994, s. 210*). Bu noktada desteklenen model olma özelliğini de kullanarak bu ülkelere demokrasi ve piyasa ekonomisi tecrübelerini aktarmaya çalışmıştır. Bu modelin karşısında ise Batı karşıtı, muhafazakâr İran rejimi yer almıştır. Orta Asya'da yeni bağımsızlıklarını kazanan Cumhuriyetlerin karşılaş-tıkları sorunlarını, bu ülkelerle tarihsel ve kültürel bağları olan Türkiye gibi dost ve yakın bir ülke aracılığıyla aşmak da uygun bir yol olarak görülmüştür. Nitekim, Türkiye SSCB ardılı ülkeleri ilk tanıyarak ve diplomatik ilişki kurarak onların uluslararası toplumun üyeleri haline gelmelerinde öncü rol oynamış, Orta Asya ülkelerinin uluslararası forumlarda sözcülüklerini üstlenerek aktif bir dış politikanın gerekli unsurlarını sergilemiştir. Bu arada Türkiye'nin Orta Asya ülkeleriyle yakın ilişkilere girmesi hem Rusya tarafından hem de komşu ülkelerden İran tarafından dikkatle takip edilen bir olguydu. Zira, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında bölgede oluşan siyasi ve ekonomik boşluğun doldurulması hususunda Türkiye, İran ve Rusya gibi bölge ülkeleri ve diğer batılı ülkeler arasında hem çekişme ve hem de işbirliği ortamları oluşmaya başlamıştır.

Uzun yıllardan sonra Orta Asya'daki soydaşlarıyla buluşma ve birlikte hareket edebilme fırsatını yakalayan Türkiye ve yaklaşık iki yüz yıldır bölgesinde gerileme süreci yaşayan ve neredeyse dünyadan tecrit edilme ile yüz yüze gelmiş olan İran, Orta Asya'daki bu bağımsız Cumhuriyetler ile sıcak işbirliği imkânları oluşturmak istemektedirler. Yeni devletlerin sahneye çıkışı konusunda Türkiye ve İran'ın perspektiflerinin çok farklı olduğu açıktır. Nitekim Transkafkasya'da ve Orta Asya'da bağımsız Türk

Cumhuriyetlerinin doğuşu Türkiye için bir bütün olarak olumlu ve yeni umutların taşıyıcısı bir gelişme iken, İran için bambaşka bir anlam taşımaktadır. Gerçekten de, Türk ağırlıklı olarak çizilmekte olan yeni bir bölgesel harita, İran'ın çıkarlarına hem ulusal, hem de uluslararası düzlemde zarar verebilecek bir gelişmedir (Celili, 1997, s. 240).

Ancak Orta Asya'da İran'ın en önemli avantajı bölgeden dış dünyaya en ucuz ve en kısa yolu teşkil etmesidir. Bu nedenle İran son dönemde yeni demiryolları, karayolları, limanlar ve boru hatları yapımına hız vermiştir. Fakat, İran rejiminin dünya kamuoyunda yarattığı imaj ve ABD'nin Orta Asya ülkelerinin İran ile siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirmemelerini ısrarla istemesi ve ABD'nin Türkmenistan doğal gazının İran üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya taşıyacak boru hattına da karşı olması İran için olumsuz gelişmelerdir (Torock, 1997, ss. 185-200).

Görüldüğü üzere, Rusların Kafkasya ve Orta Asya'dan çekilmesiyle doğan boşluğu doldurmak ve ortaya çıkan yeni durumdan mümkün olan en büyük yararı sağlamak amacıyla bu iki ülke yoğun bir hareketlilik içine girmiştir ve iki bölgesel gücün iki taraflı işbirliği kaygılarının dayattığı bir politikanın değil, bir rekabet politikasının uygulayıcıları olmuşlardır.

İran, Çin'den sonra eski Sovyetler Birliğiyle ve dağılmadan sonra oluşan yeni Cumhuriyetler ile en uzun sınırlara sahip ülke olması, İran Körfezi'ndeki stratejik konumu, ticari ortak olarak önemi ve yeni Cumhuriyetler ile olan kültürel ve dinsel bağları gibi nedenlerle Rusya için de en önemli ülke olarak ön plana çıkmaktadır (Naumkin, 1998, s.68).

Türkiye ise görünürde kendisini İran karşısında önemli ölçüde avantajlı kılan kozlara sahiptir. Türkiye ile Orta Asya'daki bu Cumhuriyetler arasında var olan karşılıklı çekim, dil, din ve kültür yakınlığı dışında, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik modeli de bu ülkelerin yerel seçkinlerinin tercihleri ile uyuşur görünmektedir.

Her ne olursa olsun, Türkiye ile İran arasında, eski SSCB'nin dağılma sonucu ortaya çıkan güney devletleri üzerindeki etkilerini pekiştirme mücadelesi alttan alta çoktan başlamıştır. Etkileme kapasitelerini artırma arayışının ötesinde, bu iki bölgesel gücün başka bir hedef peşinde oldukları da açıkça bellidir: Kendi sistemlerinin istikrarına zararı dokunabilecek her türlü dış baskı girişimine karşı çıkmak. Bir başka deyişle Türkiye için İslâmî akımın güçlenmesini önlemek, İran içinse, tam tersine, devrimci İslâmîliğin yükselişini özendirmek amacıyla eski Sovyetler Birliği'nin

Müslüman Cumhuriyetlerinde meydana gelen değişikliklerden olabildiğince yararlanmak söz konusudur. İki ülkeyi karşı karşıya getiren ve şu aşamada üstü kapalı olarak sürdürülen bu mücadelede Türk politikası, Amerika'nın, Avrupa'nın ve "ılımlı" Arap ülkelerinin değerli desteğinden yararlanmaktadır. Hatta gelecekte, sınırlarında İslâm köktendinciliğinin yükselişini izlemekten memnun olmak için hiçbir gerekçesi bulunmayan Rusya'nın bile bu gruba katılma olasılığı vardır. Bu çerçevede İran, köktendinci hareketler nezdinde bazı sempatilerle karşılaşsa da, uluslararası planda özellikle yalnız ve yalıtılmış bir konumdadır (*Celili, 1997, s. 245*). Çalışmamızda Türkiye'nin Orta Asya'daki politikalarını oluşturan etkenler ile Sovyet sonrası bölgede oluşan boşluğun doldurulması ve yeni yapılanmadan etkilenmesi ve Türkiye'nin bu politikalarında İran faktörü ve bölge üzerinde Türkiye-İran arasındaki çatışma ve işbirliği oluşumları incelenecektir.

Türk Dış Politikasının Orta Asya'ya Bakışındaki Değişim

Türkiye 20. yüzyılın başında dünya imparatorluğunu yitirmesine rağmen aynı yüzyılın sonunda aynı coğrafya ile yine karşı karşıya kalmış, özellikle Balkanlar ve Orta Asya'daki gelişmeler neticesinde her yaptığı izlenen ve kendisine misyonlar yüklenmiş uluslararası bir aktör durumuna gelmiştir. Ancak Türkiye kısa sürede bu kulvarda yalnız olmadığını anlamış, ilgisini yoğunlaştırdığı Orta Asya'nın tüm dünyanın üzerinde planlar kurduğu bir alan olduğunu görmüştür. Aynı süreci yaşayan bir diğer ülke ise İran'dır. Aralarındaki tarihsel ihtilaflar nedeniyle Türk ve İranlıların step egemenliğini çağın başında Ruslara kaptırmış olmaları Müslüman devletlerin Rusya'ya karşı en büyük jeopolitik başarısızlıklarından biri olarak değerlendirilir (*Sander, 1994, s.39*).

1552 yılında Rusya'nın Kazan'ı ele geçirerek Tatar Hanlığı'na son verip, Hazar Denizi kıyılarına inmesi ve İran'da Şii Safavi yönetiminin kurulması ile Anadolu ve Orta Asya Türkleri arasındaki bağ kopmuştur (*Mütercimler, 1993, s. 238*). 19 yüzyıl boyunca Rusya dünyanın en hızlı büyüyen emperyalist gücü olmuş ve sınırları günde ortalama 140 km büyüterek yüz yıldan kısa bir zamanda topraklarını 5 milyon km genişletmiştir. Sömürgeci yayılcılığın çoğu ise halkı sefalet içinde olan Orta Asya üzerindedir (*Taheri, 1991, s.99*).

Halklar arasındaki binlerce yıllık dostluğa dayanan ilişkilerden bahseden resmi argümanların aksine 2000'li yılların Türkiye – Orta Asya ilişkileri yüzyıllar süren bir kesintinin ardından başlayan yeni bir dönem olup, Türk Dış Politikasında bir değişimi yansıtmaktadır.

İslâmî ve Türk karakteri ağır basmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu döneminden bu yana Türk yöneticileri Batı merkezli dış politikalarını sürdürmüş, devletin en güçlü zamanlarında dahi ilgi alanlarını Kırım-Kafkasya-İran sınırından doğuya taşımaktan kaçınmışlardır. I. Meşrutiyet sonrası fikir hayatına giren Milliyetçilik akımında Asya Türklerine bir ilgiden bahsetmek imkân dahilindeyse de bu ilginin dış politikaya yansımaları sağlanamamıştır.

Sovyetler Birliği'nin eski Müslüman Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını çok hızlı bir şekilde ve hazırlıksız olarak kazandılar. Bunların bağımsız birer devlet olarak aniden ortaya çıkışı bu devletlerin milli kimlik, siyasi istikrar ve ekonomik gelişmeleri arayışında çok ciddi problemleri de beraberinde getirdi. Türkiye ve İran gibi iki bölge devleti de Orta Asya ve Kafkasya'daki bağımsız devletlerin oluşmasına hazırlıksız yakalandılar. Türkiye açısından Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın siyasi, ekonomik ve sosyal şartları açısından kesin bir uzmanlık ve bilgi eksikliği olarak ortaya çıkıyordu bu problem. Türkler bu Cumhuriyetlerdeki tarihi gelişmeler ve yeni oluşan siyasi, ekonomik ve sosyal şartlar ile ilgili hiçbir önemli bilgi ile eğitilmemişlerdi (*Sayari, 1994, s. 180*).

1920'den sonra Türk hükümetleri eski SSCB'nin Türk halkları konusundaki çalışmaları desteklemekten kaçınmışlardı. Bu durum kısmen Türk-Sovyet ilişkilerinde olumsuz etkilerin olabileceği endişesinden, kısmen de Türkiye'nin iç siyasetinde aşırı milliyetçi ideolojileri olan Türkler arasında bir ilginin oluşması nedeniyleydi. Bunun neticesinde Türk Dışişleri Bakanlığı bile Orta Asya ilişkilerinde nitelikli uzmanlara sahip olamadı (*Sayari, 1994, s. 180*).

Tüm bu olumsuz etkilerin bir sonucu olarak Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrası gelişen bağımsızlık hareketlerine bilgi ve ikili ilişkilerdeki deneyimsizliği açısından hazırlıksız yakalanmış, ancak bu açığı yoğun diplomatik atağı ile kapatmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Türkiye, Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ve elçilik açan ülke olmuş, siyasi yönden verdiği desteğe açtığı kredilerle ekonomik boyut kat-

mıştır. Muhatap devlet başkanları ise ilk resmi ziyaretlerini Türkiye'ye yaparak bu ilgiye karşılık vermişlerdir.

1991 sonbaharında Türk Dışişleri Bakanlığı Orta Asya'da yeni kurulan Türk Cumhuriyetlerine ilişkin politikaların formülasyonu açısından tavsiyeler oluşturmak amacıyla Orta Asya'yı ziyaret edecek bir ekip oluşturmuştur. Bunun ardından Dışişleri Bakanlığı organizasyon yapısını yeni bir Orta Asya İşleri bölümünü de kapsayacak biçimde yenilemiştir (*Fuller, 2000, s. 87*).

Orta Asya ile yeni ilişkileri destekleyenlerin başında bizzat Özal bulunmuştur. Mart 1991'de Sovyetler Birliği'ne yaptığı bir yolculuk planına özellikle Alma Ata'yı da eklemiştir. Aynı ay içinde Kazakistan sağlık bakanı Ankara'yı ziyaret etmiş ve genel olarak sağlık ve tıp alanında ve özellikle de ilaç ve tıbbi malzeme üretiminde işbirliğini öngören bir anlaşma imzalamıştır (*Turkish Times, March 15, 1991*). 1992 baharında eski Sovyetlere dahil Türk Cumhuriyetlerinden altı devletin hepsinin liderleri Ankara'ya devlet ziyaretleri düzenlemişlerdir. Süleyman Demirel başbakanlığındaki yeni hükümet bu ilişkileri kurma ve geliştirmede gecikmemiştir. Bu durum, Mayıs 1992'de Demirel'in, Türk işadamları ve siyasal, kültürel ve ekonomi uzmanlarını kapsayan geniş bir heyet ile bir haftalık Orta Asya ziyareti ile simgeleşmiştir. Bu ziyaret sırasında Demirel Rusya'nın bölgedeki çıkarlarına ilişkin dolaysız ve beklenmedik bir açıklama ile bir Türk Devletler Birliği'nin kurulmasından bahsetmiş ve Orta Asya'ya askeri eğitim verme konusunu tartışmış, Orta Asya'daki tüm Türk dilleri için Türk (Latin) alfabesinin kabul edilmesini aktif bir şekilde desteklemiş ve Orta Asya'ya Türk yayınlarını aktaracak bir uydu bağlantısının kurulmasına yönelik plan yapmıştır. Böylece, 1992 ortalarında Türkiye bölgede siyasal, finansal, kültürel, askeri ve ekonomik alanlarda liderlik ve nüfuz sağlama konusunda cesur bir hamlede bulunmuştur (*Fuller, 2000, s. 88*).

Diğer taraftan Türk Cumhuriyetleri ve topluluklarıyla işbirliği sağlamak ve geliştirmek için Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı bünyesinde Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kurulmuştur. Bu kurumun bünyesinde yapılan faaliyetlerde Türk Cumhuriyetlerinin piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçiş sürecinde yardımcı olunması hedeflenmiştir. Bu kurum Orta Asya ülkelerinde küçük ve orta ölçekli işleri finanse etmektedir ve bu çerçevede yapılan bir çok önemli girişime imza atmıştır (*Dikkaya, 1999, s. 197*).

Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, rakamsal olarak yeni bir yüzyılın başlangıcını ifade eden 2000 yılı içerisinde de, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yürüttüğü teknik yardım sağlama ve bilgi açığını kapatmaya yönelik olarak ortak projeler geliştirme hizmetlerine devam etmiştir (TİKA, 2000, s.1).

Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmalarını takiben ticari ve ekonomik ilişkilerin yasal çerçevesini oluşturmak amacıyla bu ülkelerle ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmaları, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmaları imzalanmıştır. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ticari ilişkilerine bakıldığında, ticaret hacimlerinin giderek artan yüksek değerlere ulaştığı görülmektedir. Toplam olarak, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne 1992 yılında 153.45 milyon dolar olan ihracatı 2000 yılında 567.72 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Aynı şekilde Türkiye'nin 1992 yılında bu ülkelerden yaptığı 73.81 milyon dolarlık ithalat, 2000 yılında 627.84 milyon dolara çıkmıştır. Toplam hacim olarak 1992 yılında 227.26 milyon dolar olan ticaret 2000 yılında 1.195.56 milyon dolara yükselmiştir (Kabasakal, 2001, s.54).

Gelişmeler Rusya Federasyonu ve İran'ın 1993 yılında Orta Asya ülkeleri ile ilişkilerini geliştirmeye başlaması nedeniyle durgunlaşmış ve zamanla enerji sektörü başta olmak üzere ekonomik alanda Rusya ve İran Türkiye'nin rakibi durumuna gelmiştir. Ancak, ABD'nin yoğun desteğini ve kültürel avantajlarını kullanan Türkiye 1998 yılında aleyhine görünen dengeyi tekrar lehine döndürmeye başlamıştır. Bu noktada Türk özel teşebbüsünün yaptığı büyük yatırımlar, Türk hükümetinin 12 milyar dolarlık Eximbank kredisi açarak bu ülkelere yapılan dış ticareti teşvik etmesi neticesi yatırımlar daha da artmıştır (Zaman Gazetesi, 09.04.1998). 2000 yılının sonu itibarıyla Türk Eximbank'ın Türk Cumhuriyetlerine tahsis etmiş olduğu kredi miktarlarında büyük artışlar olduğu görülmektedir. Türk Eximbank bu dönemde Kazakistan'a 55.7 milyon dolar ihracat kredisi, 184.3 milyon dolar proje kredisi tahsis etmiştir. Kırgızistan'a 37.5 milyon dolar ihracat kredisi, 37.5 milyon dolar proje kredisi; Özbekistan'a 125 milyon dolar ihracat kredisi, 250 milyon dolar proje kredisi; Türkmenistan'a ise 75 milyon dolar ihracat kredisi, 88.3 milyon dolar proje kredisi açılmıştır (TİKA, 2001, s.33-34). Türk firmalarının hemen hemen bütün Orta Asya Cumhuriyetlerinde faaliyetlerde bulunduğunu görmekteyiz. 1992 yılından başlayarak 2000 yılına gelindiğinde, geçen sekiz yıl zarfın-

da Türk Cumhuriyetlerinde faaliyet gösteren Türk firması sayısı 2000'e yaklaşmıştır (*Kabasakal, 2001, s.41*).

Nihayet Türk işletmeleri, Orta Asya'da dünyanın en büyük firmaları ile ortaklık kurmakta, bu firmaların bölgeye gelmesine aracılık yapmaktadır. Mesela; Türk firmaları Siemens ile Kazakistan'da ortaklık kurarak elektrik üretim tesisi, Coca-Cola firması ile Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da plastik şişe üretimi gerçekleştirmişlerdir. Ankara ve İstanbul'da dünyanın en büyük firmalarının irtibat büroları vardır.

Bu açıdan bakıldığında, İran'ın imkânları daha sınırlıdır. Orta Asya'da güçlü Şii vakıfları (fon) bulunmakta bölgeye ekonomik yardımda bulunuyor görünmektedir. Yine de bu ülke Orta Asya'nın düşük nitelikli pazarlarına mal ihraç edebilmekte ve Orta Asya pazarlarında bazı malları takas usulüyle pamuğa, metale ve petrol ürünlerine dönüştürebilmektedir. İran Orta Asya devletlerine çağdaş teknoloji ve ekipman da getirememiştir. Çünkü İran'ın ABD ve Batıya ideolojik ve politik olarak karşı çıkması (İslâm Devriminden sonra) çok hızlı bir şekilde yerli sanayinin teknolojik seviyesinin düşmesine sebep olmuştur. Bu durum nispi olarak Türkiye'de daha iyidir. Çünkü Türkiye İslâmî kimliğine ve özelliklerine rağmen, her zaman dünyanın en büyük firmalarıyla ilişkiler kurmakta ve geliştirmektedir. Örneğin, Türkiye'nin AB ile başlatmış olduğu gümrük birliği de göz önünde bulundurulursa Avrupa ülkeleri Orta Asya Cumhuriyetlerinin önemli rol atfettikleri Türkiye ile işbirliğine önem vermektedir. Piyasa ekonomisine dayanmayan bir model olan İran'da Şah'tan sonraki dönemde üreticilerin ve rekabetin gelişmesi devlet ve özel sektörde önlenmiştir (*Dikkaya, 1999, s.200*).

Türkiye, Orta Asya'daki açılımını bölgesel teşkilâtlar ve zirvelerle güçlendirmeyi amaçlamış, fakat Türk Liderleri Zirvesi, ECO (Ekonomik İşbirliği Teşkilâtı) gibi girişimler zamanla önemini yitirmeye başlamıştır. Bu noktada İran faktörü yine devreye girmiş ve kendisinin de içinde bulunduğu ECO'yu pasifleştirme pahasına birlik çalışmalarını sekteye uğratmaya çalışmıştır. İran'ın gerek iç yapısı ve etnik özellikleri ve gerekse muhtemel bir Türk birliğinin sonuçlarını tahmin edebilmesi, dış politikasını ve Orta Asya'da bir alternatif olma "zorunluluğunu" haklı çıkarmaktadır. Türkiye'nin Orta Asya'daki başarısı İran'ın çevrelenmesi ve İslâmî rejimin tehdit altına girmesi demektir. Kafkasya ve Orta Asya halkları ile etnik ve kültürel yakınlıkları olan iki tarihsel güç olarak bu iki ülke, böl-

genin yeniden biçimlenişinin geleceğini kalıcı olarak etkileme yetkisine sahiptir. Oysa bugünkü durum veri olarak alındığında, İslâmî İran ile laik Türkiye, zaman zaman sakinleşse de kalıcı olan bir gerilim ilişkisine yerleşmiş görünmektedir. Çok canlı bir rekabet bu iki ülkeyi Orta Asya'da ve Kafkasya'da karşı karşıya getirmektedir (*Hâvend, 1997, s. 342*).

Orta Asya'da İran Faktörünün Boyutları

Türk Cumhuriyetlerinin tam bağımsızlıklarını kazandığı ve işbirliğinin yaygınlaştığı bir dönemde İran faktörü giderek önemli bir konuma ulaşmaktadır. Tarih boyunca Türk boylarının birleşmesine engel olan İran, bu dönemde de dikkatle izlenmesi gereken bir dış politika takip etmektedir. Hatta daha radikal bir ifadeyle Türk bütünleşmesine yönelik her adımın İran için tarihsel Pers-Osmanlı çatışmasını canlandıracağı öne sürülebilir. İran eski Cumhurbaşkanı'nın 1992 ECO Zirvesinde yaptığı açıklamada "İran haritada görebileceğiniz gibi ECO ülkelerini birbirine bağlamaktadır. İşbirliği kesinlikle İran üzerinden sağlanmalıdır. Kuzey ve Güney, Doğu ve Batı, Avrupa ve Asya arasındaki bütün bağlantılar, petrol ve gaz boru hatları, demiryolları, iletişim hatları ve uluslararası havayolları hepsi İran'dan geçmelidir" (*Aras – Çolak, 1996, s. 63*) şeklindeki ifadeleri ile İran'ın diplomatik gaflar pahasına konu hakkında açıklama yapmaya mecbur hissettiğini göstermektedir.

İran izlediği bölge politikası ile ülkesinde yaşayan ve iç tehdit olarak algılanabilecek büyük Azeri nüfus sebebiyle bazı konularda Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı desteklemekten çekinmemiştir. Azeri nüfus sorunu İran'ın Türkiye aleyhine de tavır almasında bir etkidir. Zira Türkiye'nin dış politikası, Azerbaycan'a yakınlığı İran'ı rahatsız etmekte ve olası bir İran – Azerbaycan çekişmesinde Türkiye'nin taraf olacağı endişesi İran'ı bu noktada Türkiye'nin karşısında yer almaya zorlamaktadır.

Yüzlerce yıllık diplomasi ve istihbarat geleneği olan İran, Azerbaycan ve Orta Asya'da realist bir politika takip etmektedir. Bu çerçevede Nahçıvan ve Azerbaycan arasındaki hava ulaşımının ve iki taraf arasındaki 120 km'lik doğal gaz boru hattının kendi toprakları üzerinden geçmesine izin vererek büyük bir koz elde etmiş durumdadır. Buna rağmen Hazar konusunda Rus tezini benimsemekte; Orta Asya'da ise çok dikkatli bir biçimde teknik – ekonomik yardım, kültürel – tarihi bağlar ve gerektiğinde dini

rehberlik gibi unsurlarla oluşturduğu kombine bir tesir ağı ile nüfuzunu artırmaya çalışmaktadır.

İran siyasi İslâm'a bağlılığına rağmen, son yıllarda Orta Asya'ya karşı daha ihtiyatlı bir yaklaşım benimsemektedir. Bölgede İslâmcı politikaları açıkça desteklemekten kaçınmakta, basın konuyla ilgili hayli ölçülü davranmakta ve İran'ın İslâmi radikalizmi desteklediğine dair pek az delil bulunmaktadır. İran her bir devletle tek tek bağlantı ve ekonomik ilişki kurmaya çalışmaktadır. Bu durum İran'ın gelecekte oluşacak siyasi olaylarda İslâmcı muhalif grupları desteklemeyeceği anlamına gelmemekte, ancak Humeyni'nin ölümünden ve Orta Asya'nın bağımsızlığına kavuşmasından beri "devrimin ihraç edilmesinden" bahsedilememektedir. Orta Asya'daki Rusya uzmanları bu aşamada İran'ın bölgede olumsuz bir rol oynadığına dair pek az delil bulabildiklerini söylemekte ve hatta İran'ın Orta Asya'da çıkarlarını gözetmek bakımından Türkiye'ye kıyasla çok daha ölçülü davrandığı yorumunda bulunmaktadır (Fuller, 2000, s. 96).

Güncel durumda görünen odur ki, hayati çıkarlarının korunması şartı ile İran'ın istese de istemese de, Türkiye ile eski SSCB'nin Türk Cumhuriyetleri arasında ayrıcalıklı işbirliği bağlarının yavaş yavaş kurulmasına rıza göstermesi olasılığı vardır. Ancak yenilenmiş, genişlemeci ve irredentist bir Türk milliyetçiliği kuşkusuz Tahran'da olumsuz ve kötü algılanacaktır; nedeni de öncelikle ülke içindeki Türk kökenli İranlılar üzerinde uyandıracığı etkiler, fakat aynı zamanda bu politikaların Tacikler başta olmak üzere Fars dilli toplulukların yaşadığı Orta Asya'daki yansımaları olacaktır. Nitekim, Stalin döneminin keyfi sınır belirlemelerinden zaten büyük kayıplarla çıkmış bulunan Tacikler, kendilerinden dört kat daha kalabalık olan Özbeklerce yutulmaktan çekinmektedirler; zaten Özbek yöneticiler de devletlerinin gücünü "dışarıya vurma" niyetlerini pek gizlememektedirler (Celili, 1997, s.245).

Türkiye Orta Doğuda başarılı bir laiklik modeli teşkil etmekle övünmektedir. Elbette Orta Asya'daki rolüne de, diğer şeylere ilâve olarak toplum ve siyasette İslâm'ın ölçülü bir şekilde ele alınması ve laik bir yönetim tarzının oluşturulmasına katkıda bulunmak olarak görecektir. Türkiye'nin İran'a karşı ideolojik çizgi olarak Türkçülük sancağını dalgalandırması halinde İran zor durumda kalabilecektir; buna karşılık İran'da İslâmcılık bayrağını dalgalandırarak yanıt verebilecektir. İran, Orta Asya'da nüfu-

zunu sağlama konusunda Türkiye'nin İran'ın önüne geçmesi gerektiği fikrinden de rahatsızlık duymakta ve bu nedenle de bu kadar sert bir şekilde nüfuzunu yaymaya çalışmaktadır. İran bu nedenlerden dolayı ister istemez bölgede nüfuz sağlama konusunda Türkiye ile rekabet etmektedir. İslâmcı politikaların bölgede herhangi bir şekilde hakim olması ihtimalinin doğması halinde, Türkiye'nin de dengeleyici bir unsur olarak laik bir Türkçülüğü ön plana çıkarmadaki çıkarı daha da artmış olacaktır (Fuller, 2000, s.97).

Güneyde bunca başarısızlıktan sonra bile halâ birlik söyleminden vazgeçmeyen bir Arap dünyası ile kuzeyde örgütlenme yolundaki bir Türk dünyası arasına sıkışan ve uyanan bir Pantürkizm'in tehdidi altında olan İran'ın göstereceği tepkiler değişik biçimler alabilir. Bu tepki Humeyniciliğin ilk dönemlerindeki gibi saldırgan bir Panislâmizm çevresinde odaklanabileceği gibi, İran, Afganistan ve Tacikistan gibi Farsdilli Asya halklarını birleştirmeyi hedef alan uluslarüstü bir ütopya çevresinde de biçimlenebilir (Sajjadpour, 1994, ss.198 - 203).

Görüldüğü gibi, eğer Kafkasya ve Orta Asya'daki durumun gelişimi ile doğrudan ilgili olan tüm taraflar basiret ve olgunluk göstermezlerse, Asya'nın Türk ve İran dünyalarının karşılaştığı bu bölgesinde çatışmalar çıkması riski hayli yüksektir (Celili, 1997, s. 246).

İran'ın Orta Asya'daki Hedefleri

Türkiye, laik, demokratik ve nispeten gelişmiş ekonomik modeliyle avantajlı gibi görünse de İran, Orta Asya uygarlığında bir çekim merkezi durumunda olup, 2000 yıllık tarihiyle bölgede kendisine rahatça hayran bulabilmektedir. Bunun yanı sıra coğrafi yakınlığı ve geçiş güzergâhında olması sebebiyle Türkistan ile Türkiye arasında bir kapı konumundadır. Bunun farkında olan İran ilk olarak Hazar Denizi Kıyıdaş Devletleri Örgütü ile Türkiye'yi devre dışı bırakan bir işbirliği zemini yaratmak istemiştir. Genel olarak İran'ın somut projeler vasıtasıyla bölgede,

1. Ekonomik imkânlardan yararlanmak
2. İran modelini benimsetmek
3. Azerbaycan vasıtasıyla bünyesindeki Azeri azınlığı kontrol etmek
4. Türkiye'yi aleyhine sonuçlanacak bir hamleden alıkoymak
5. Şii ve Pers etki alanlarını kontrol etmek

şeklinde özetlenebilecek bazı hedeflerinin bulunduğu görülmektedir. İran

bu hedeflerine ulaşmaya çalışırken sanıldığıının aksine gizli – örtülü yolları değil açık – legal plântormları kullanmakta ve çoğu kez inisiyatifi kendisinde olmak şartıyla bazı örgütlenmelere gitmektedir. Bu çerçevede 1992 yılında diğer ülkelere açık olan kendi liderliğindeki “Fars Dilleri Birliği Örgütü”nü kurmuştur. Örgüt öncelikli olarak Afganistan ve Tacikistan’a yönelik olsa da Orta Asya’da İran etkisini yaymak amacıyla Arap alfabesine geçiş çalışmalarında etkin rol üstlenmiştir.

Orta Asya devletlerinin dünya piyasalarına uzak düşmeleri, Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan’ın açık denizlere çıkışlarının olmaması, petrol ürünlerinin dünya piyasalarına taşınması için komşu ülkelerin topraklarının kullanılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu açıdan bölge kaynaklarının dünyaya pazarlanması için çeşitli boru hatlarının inşası gerekmektedir. Bu çerçevede Rusya, Türkiye ve İran’ın probleme bakış açıları her zaman uyuşmamaktadır (*Dikkaya, 1999, s. 204*).

İran Orta Asya petrol ve gazının taşınmasında söz sahibi olmak istemekte ve bu da ciddi tartışmalara neden olmaktadır. Gerçek şu ki, ABD, en son ana kadar yeni bağımsız devletlerin petrol yataklarının işlenmesinde ve taşınmasında İran ortaklığına kesinlikle karşıdır. Uzlaşma noktası ise, Rusya, Türkiye ve İran topraklarından geçecek birden fazla petrol boru hattının inşa edilmesiyle elde edilebilir (*Goble, 1996, s. 23*).

İran’ın Orta Asya’daki Zorlukları

İran’ın Orta Asya’daki varlığı aleyhine zamanla bazı tepkiler gelişmeye başlamıştır. Özellikle Tacikistan’daki çatışmalar süresince İran’ın izlediği politika tepkiyle karşılanmıştır. Beş Orta Asya ülkesinde yasaklanan “İslâmî Yeniden Doğuş Partisi” ile olan ilişkilerinden dolayı da benzer tepkiler söz konusudur. Öte yandan İran’ın teklif ettiği rejim biçimi ilgi çekmiş ancak gerek ülkelerin Komünist ve din düşmanı geçmişleri ve gerekse yönetimde bulunan liderlerin İslâmî tüm hareketlere şüpheyle bakması nedeniyle benimsenmemiştir. Nitekim İslâmî Yeniden Doğuş Partisi mensuplarından Abdullah Yusuf bile İran ile aralarında önemli anlayış ve mezhep farkları bulunduğunu ifade etmekten kaçınmamıştır (*Peker, 1996, s. 74*). Buna karşın İran kökenli bazı politikaların Türkiye’nin Orta Asya’ya yönelik planlarını olumsuz etkileyemeyeceği iddia edilemez. Zira “Türk modeli” net bir biçimde bölgeye sunulmamıştır (*Muzafferî, 1997, s. 26*). Türk modeli netleştirilme ihtiyacı içindedir. Türkiye’nin Orta As-

ya'daki rakiplerinin dünyanın sayılı güçlerinden olduğu Hazar petroleri konusunda görülmüştür. Dolayısıyla Türkiye'nin tek başına bölgeye yönelik büyük planlar uygulaması hayalciliktir. Ancak bölge ülkeleriyle somut işbirliği imkânları ile ilişkiler geliştirilebilir.

İran'ın bölgedeki hedeflerine ulaşmasında karşılaştığı birinci engel, Orta Asya Cumhuriyetleri ile farklı mezhepte oluşudur. Ancak bunun bilincinde olarak Sunni kitleye yönelik bir siyasallaştırma politikası güderek Sunni kitlenin manipülasyonunu sağlamaya çalışmaktadır. İran Anayasasının 11. maddesine göre; "bütün Müslümanlar tek bir cemaat oluşturur. İslâm Cumhuriyeti Hükümeti genel politikasını İslâm uluslarının birlik ve ittifakı temeline dayandırmalı, İslâm dünyasının politik, ekonomik ve kültürel işbirliğinin gerçekleştirilmesi amacı doğrultusunda kesintisiz çaba harcamalıdır (*Hâvend*, 1997, s. 335). Doğal olarak İran'ın bölge ülkelerine yönelik politikalarının temelinde Anayasasına yansımış dünya görüşünün payı büyüktür. Bir başka deyişle İran yönetimi için etki alanı yaratma çabalarının bir meşruiyeti ve bunun ötesinde ideolojik zorunluluğu bulunmaktadır. Devrim Muhafızları Yardımcı Komutanlarından General İbrahim Safavi'nin ifadesiyle, İran'ın dinsel amaçlarını daha iyi savunmak için sürekli olarak askeri gücünü artırması gereklidir (*Bazargan*, 1997, s.8). İran için ikinci engel ABD'nin Orta Asya'da İran etkisine karşı olmasıdır. İran'ın ABD yönetimi tarafından uzun zamandır potansiyel "islamî radikalizm" tehlikesi olarak göz önünde tutulduğu ve "devrim ihracı endişesi" hatırlanırsa, Sovyet blokunun çöküşünü takip eden dönemde oluşan güç ve nüfus boşluğunun İran tarafından doldurulması ihtimali başta ABD olmak üzere Batı dünyasında da bir panik oluşturmuştur. İran, jeopolitik üstünlüğü ile Orta Asya Cumhuriyetlerine kendi topraklarına geçiş ve alt yapı imkânları vaat ettiği kadar bu ülkeler için dış dünyaya yönelik bir köprü olabileceğini de vurgulamaktadır. Bu gelişmeler, ABD yönetiminin 1990'lı yılların başından itibaren İran'ın çevrenmesi çalışmalarını hızlandırmıştır (*Aras*, 1999, s.238). Bu unsura bir diğer engel olarak İran rejiminin içte yaşadığı bunalım eklenebilir. Özellikle dış politika alanında Devrim Muhafızları ile Dışişleri Bakanlığı arasındaki ihtilaf devam etmektedir. Devrim Muhafızlarının yayılcı ve idealist Pan-İslâmist anlayışı Dışişleri Bakanlığını uluslararası alanda zor durumda bırakmakta olup, kimi Müslüman ülke politikacıları dış politik yorumlarında İran'ın adını dahi telaffuz etmekten imtina eder hale gelmiştir.

Orta Asya Cumhuriyetleri SSCB'den ayrılan diğer bütün ülkeler gibi piyasa ekonomisi ve Batılı anlamda çağdaş bir devlet yapısını hedefliyorlar. Bu durum İran için Orta Asya'daki üçüncü engeli teşkil etmektedir (*Çandar, 04.02.1994*).

Afganistan: İran'ın Orta Asya'daki İlk Fiyaskosu

İran'ın Orta Asya'daki ideallerinin yıkılmasında 1998 yılında İran ordusunun etnik açıdan Farsî unsurlar taşıyan Afganistan sınırlarında yıkılmasına kadar götüren süreç önemli yer tutmaktadır. İki ülke arasında meydana gelen gerginlik ve bunun sonucunda 9 İranlı diplomatın Afganistan'da öldürülmesi üzerine dini lider Ayetullah Ali Hamaney orduya 'alarna geçmesi' emrini vermiş ve Orta Asya'da bir savaş çıkması beklenmiştir. Gerginlik Taleban lideri Molla Muhammed Ömer'in İran'a barış çağrısı ile yumuşamaya geçmiş ve nihayetinde çatışma çıkmadan sonuçlanmışsa da İran için Orta Asya'da kısa vadeli bir politik yenilgi anlamını taşımıştır. Taleban üzerinde Orta Asya'da kurulan dengeler, o güne kadar Talebanı destekleyen ABD'nin, Amerikan elçiliklerine saldırı düzenleyen terörist lider Usame bin Ladin'i kendilerine teslim etmediği için, desteğini çekmesi üzerine altüst olmuş ve Birleşmiş Milletler'in öldürülen İranlı diplomatlar yüzünden Taleban'ı kınaması ve Afganistan'ın her açıdan yalnızlığa itilmesi ile farklı bir boyut kazanmıştır.

Eski denge ile ABD Talebanı destekleyerek, Türkmenistan'dan Pakistan'a, Afganistan üzerinden geçerek ulaşacak bir doğalgaz boru hattı yapılmasını planlamıştır. Bölgedeki Konsorsiyumun başı Amerikan Unocal şirketinin olaylar üzerine projenin geri bırakıldığını açıklaması ile proje rafa kaldırılmıştır. Gerginlik anında sınıra 200 binden fazla asker gönderilmesinden de anlaşılacağı üzere Afganistan İran'ı yakından ilgilendirmektedir. Askerler ilk aşamada manevra yaparak Talebana gözdağı vermeye çalışmışlar ancak 9 diplomat, İran Haber Ajansından bir muhabir ve bazı Afganlı Şiiilerin öldürülmesine engel olamamışlardır. Afganistan eski devlet başkanı Rabbani ise gerginlikten istifade ile Tahran yönetimine İran'a göç etmiş 1.5 milyon Afgan mültecinin silahlandırılmasını teklif etmiştir. Stratejistler tarafından ise İran'ın Afganistan'da ormanlara sığınmış Şiiileri gizlice silahlandırarak ülkeyi hem dışarıdan, hem içeriden teslim almayı düşündüğü iddia edilmiştir (*Sedes, 17.09.1998*).

Gelişmelerin kontrolden çıkması üzerine İran dışişleri Bakanı Kemal Ha-

razi Ağustos 1998 sonlarında Tahran'a giden Fransız Dışişleri Bakanı Vedrin'e yaptığı açıklamada; Taleban'ın Afganistan'daki ilerlemelerinden endişe duyduklarını, Afganistan'daki son gelişmeler ve Taleban'ın uluslararası arenada kendilerini kabul ettirmeye başlamış olmalarının bölgede istikrarı bozacak bir durum yarattığını, İran'ın buna izin vermesinin olanaksız olduğunu, Taleban'ın teröristlere yardım ettiğini ve Afganistan'daki durumlarından yararlanarak kendilerini dünyaya kabul ettirmeye çalıştıklarını, İranlıların Afganistan'a kıyasla çok daha ileri ve iyi durumda olduğunu belirtmiş ve Batı dünyasından Orta Asya'daki anlaşmalarını gözden geçirmelerini istemiştir (*Sedes, Akşam Gazetesi, 17.09.1998*).

İran-Türkiye Arasındaki Son Kriz: Öğrenci Olayları

Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 2000 yılına İsrail merkezli baş döndürücü bir barış trafiği ile girilmiş olup, yeni süreç bölge barışının temelini İsrail – Filistin merkezinden bütün Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı içine alan daha kapsamlı bir sürece kaydığını göstermektedir. Gelişmeler, İsrail – Filistin sorununun çözülmesi ve İsrail – Suriye düşmanlığının sona erdirilmesinin çok ötesinde uzun vadeli hesapların yapıldığının ipuçlarını vermektedir. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1999 yılında İsrail ziyaretinden sonra Mısır'a gitmesi ve bu yoğun diplomaside yer almaya çalışması, Ortadoğu'nun yeniden şekillendirilme çalışmalarının hızlandığı bir dönemde Türkiye'nin sürece bir yerden eklenmeye çalıştığı hissini vermektedir. Bölgede taşların yerinden oynadığı bir günde Türkiye, Başbakan Bülent Ecevit'in Tahran'daki öğrenci olayları devam ederken, "İran halkının bu çağdışı rejime bu kadar tahammül etmesi beklenemez" şeklindeki açıklaması, İran'ın ise Türkiye'nin Piranşehir'de bir askeri kampı bombaladığını, Türk askerlerinin daha sonra sınırı geçtiğini ve çatışma yaşandığını iddia etmesi ile başlayan kriz iki Türk askerinin İran'da tutulması ile büyümüştür.

Tahran'ın Türkiye'ye yönelttiği suçlamaları komşu iki ülke arasında yaşanması muhtemel gerginliklerin boyutunu aşmaktadır. Öğrenci olaylarının doğrudan Türkiye ve ABD destekli olduğunu iddia eden Tahran, Türkiye'nin İran Azerbaycan'ına yönelik hesaplar içinde olduğunu, tutuklu bulunan 13 MOSSAD casusunun Türkiye üzerinde İsrail'e bilgi aktardığını iddia etmiştir. Ankara'ya göre oldukça sert açıklamalar yapan Tahran,

İran Azerbaycan'ı konusunda paranoyaya varan bir hırçınlık sergilemiş ve realist dış politikasının oldukça dışına çıkmıştır (*Karagül, Yenişafak Gazetesi*, 27.07.1999).

Son kriz İran ve Türkiye'nin birbirine nasıl baktığını göstermesi açısından önemlidir. Türkiye için İran çağdışı bir rejim ihracatçısı ve PKK destekçisi bir ülke iken İran Türkiye'yi yayılmacı, ülke içi huzurunu bozmayı amaçlayan Pan-Türkist bir ülke olarak görmektedir. Bu anlayış, iki ülkeyi Orta Asya'da işbirliği fırsatından mahrum bırakmakta olup, İran'ın ECO içindeki tavrını da bu veriler ile açıklamak olasıdır.

Hazar Denizi Petrolleri ve Bakü-Ceyhan Boru Hattı

Hazar Denizi, Sovyetler Birliği süresince SSCB ve İran arasında paylaşılmış, Moskova ve Tahran, bir dizi anlaşmayla Hazar Denizi'nin statüsünü belirlemişti. Fakat, SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Hazar Denizi kıyısındaki devletlerin sayısı beşe yükselmiştir: Azerbaycan, Türkmenistan, Rusya, Kazakistan ve İran.

İran, Hazar'ın hukuksal statüsü belirlenmeden önce 1921 ve 1940'taki Rusya-İran anlaşmalarının temel alınmasını istemektedir. İran'a göre Hazar göl olduğu için serbest deniz kuralları ona uygulanamaz, başka bir deyişle kapalı denizin hukuksal statüsü belirlenmeden ondan faydalanmak olmaz. İran Hazar'ın ya ortak kullanılmasını ya da 5 ülke arasında %20 paylaşılmasını savunmaktadır (*Bayır-Aslanlı, 2001,s.53*).

Hazar petrollerinin hem İran, Rusya ve Türkiye, hem de bölgede etkili olmak isteyen dünya devletleri açısından ne kadar önemli olduğunu anlayabilmek için Hazar bölgesinde bulunan mevcut ve potansiyel doğal gaz ve petrol rezervlerini analiz etmek gerekmektedir. Amerikan Enerji Enformasyon İdaresinin Aralık 1998 tarihli raporunda, Hazar bölgesinin doğal gaz ve petrol rezerv miktarları şöyledir;

İran ve Rusya'nın da Hazar Denizi'ne yakın bölgeleri de dahil olmak üzere, Hazar bölgesinde 16 ila 32.5 milyar varil petrol rezervi bulunmaktadır. Bu rakamın çok büyük bir kısmı Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan'a aittir. Ayrıca bu ülkelerin 145 milyar varil ek petrol rezervine sahip olduğu görülmektedir. Rusya ve İran ise 1.7 milyar varil ek petrol rezervine sahiptir (*Efegil, 2000, s.188*).

İran, bölgedeki petrol ve doğal gaz rezervlerinin büyüklüğü ile bölgede yadsınamaz bir güçtür. Ayrıca gerek dinsel etkenler, gerekse ortak sular

(Hazar) ve ortak sınırlar nedeniyle; Azerbaycan ve Türkmenistan gibi ülkeler üzerinde önemli ağırlığı vardır. Bölgedeki ve uluslararası alandaki etkinliği, son yıllarda ABD'nin bu ülkeyi terörist ülkeler arasında sayması nedeniyle koyduğu ambargo ile sınırlanmışsa da özellikle dev petrol ve gaz rezervleri ile İran, her zaman batılı şirketlerin ilgi alanındadır. Öte yandan, İran'ın özellikle Hazar'ın statüsü konusunda Rusya ile birlikte izlediği politika da İran'a politik yönden bir diğer desteği ifade etmektedir. Rusya-İran ilişkileri yalnızca "Hazar'ın Statüsü" ile sınırlı değildir. Bu nedenle İran, bölgeye yönelik petrol ve doğal gaz projelerinde dikkatle izlenmesi ve stratejik planlamalarda mutlaka önemle gözetilmesi gereken bir güçtür (*Pamir, 1999, s.42*).

ABD yönetimi ise Hazar bölgesi ile ilgili ısrarla iki projenin gerçekleşmesi üzerinde gayret göstermektedir: Bakü-Ceyhan petrol ve Trans-Hazar doğal gaz boru hatları projeleri. Doğu-batı istikametlerinden petrol ve doğal gaz kaynaklarının dünya piyasalarına sunulması neticesinde elde ettikleri gelirlerle, bölge devletleri Rusya'nın kontrolünden çıkacaktır. Aynı zamanda bu devletler, kendi ülkelerinde sosyal barışı sağlama imkânı da bulacaklardır (*Efegil, 2000, s.191*).

Bütün bu gelişmelere baktığımızda Hazar petrollerinin dünya siyasetinde yeni bir güç odağı haline geldiğini görmekteyiz. ABD'nin de desteklediği Bakü-Ceyhan hattının ondan daha ucuza mal olacak Bakü-Supsa olarak gerçekleşmesi ihtimali Türkiye tarafından sıcak karşılanmamaktadır. Bilindiği üzere Bakü-Ceyhan hattının yapımı için hesaplanan harcama miktarı 3.5-4 milyar dolar arasında olup, inşaatın 2005 yılına kadar tamamlanması söz konusudur. Petrol boru hattı güzergâhının Bakü-Supsa şeklinde önerilmesi Türkiye'de kaygıyla karşılanmış ve bu yorumlar, hattı engellemek isteyen bölge ülkelerinin faaliyeti olarak görülmüştür (*Sarıahmetoğlu, 2000, s.70*).

Bu durumda Türkiye, Amerikan planının gerçekleşmesi ve dolayısıyla Hazar merkezli yeni dünya düzeninin hayata geçirilmesi için anahtar ülke konumundadır. Çünkü öncelikle bu planın başarıya ulaşması için doğu-batı istikametinden bölge kaynaklarını sevkedecek boru hatlarının güvenli bir ülkenin sınırları içerisinde geçmesi gerekmektedir. Bu ülke de bugünkü şartlarda Türkiye'dir. Ancak bu sayede Amerika, kendi planının başarıya ulaşması için rahat nefes alabilecektir. Bu nedenle Türkiye'nin 21. yüzyılda "enerji merkezi" olması normal bir gelişmedir. Ayrıca de-

mokratik, laik, insan haklarına saygılı, serbest Pazar ekonomisini vurgulayan, İslâmiyet ile diğer dinler arasında işbirliği ortamı kurmuş bir Türkiye çok rahatlıkla bölge devletlerinin “model” olarak algılayabilecekleri bir devlet olabilir. Bu açıdan da Türkiye, Amerika’nın bölge politikaları için gereklidir. Çünkü Amerika bölgesel ve uluslararası çıkarları açısından, bölgede güçlenmesi muhtemel İslâmî akımlardan endişe duymaktadır. Bu nedenle de bölge devletlerinin demokratikleşmesini istemektedir (*Efegil, 2000, s.193*).

Bakü-Ceyhan hattının yani Gürcistan ve Türkiye topraklarından geçerek Akdeniz’de Ceyhan’a ulaşacak boru hattının yapımını İran ve Rusya desteklememiştir. İran’ın bölgedeki siyaseti Rusya’ya benzediği için Rusya-İran ilişkileri dikkatle incelenmelidir. Hattın İran’dan geçmesini isteyenler Gürcistan topraklarının sayısız çatışmalara sahne olduğunu dikkate alarak, bu ülkenin güvenlik açısından son derece elverişsiz bir yer olduğunu iddia etmektedirler.

Sonuç olarak İran yönetimi, bölgede Türkiye’ye ve ABD’ye karşı, gizlemeye özen göstermediği, hasmane bir tutum içindedir. Bu nedenle de gerek Hazar’dan uluslararası pazara ulaşması hedeflenen boru hatlarının geçiş ülkesi olarak ve gerekse Türkiye’nin doğrudan doğal gaz ve ham petrol temin kaynağı olarak değerlendirilirken, bir ya da iki kez değil defalarca düşünülmesi ve mevcut yönetim anlayışında, güvenli bir ülke olmadığına dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu durum yalnızca Bakü-Ceyhan hattının geçeceği güzergâhı belirlerken değil, İran’la imzalanan doğal gaz anlaşması ve gelecekteki olası anlaşmalar için de özenle dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Kafkasya ve Orta Asya’nın zengin doğal kaynakları 21. yüzyılın üzerinde en çok konuşulacak ve pazarlık yapılacak yeryüzü ve yeraltı kaynaklarıdır. Bu kaynakların hem çıkartılması hem de işlenip dünya pazarına taşınması dünya ve bölge ülkelerini yakından ilgilendirmektedir. Rezervlerin Akdeniz ve Hint Okyanusu’na taşınması gerektiğinden Türkiye ve İran vazgeçilmez konumlardadırlar. Özellikle Akdeniz’e geçişin bir kısmının İran üzerinden Türkiye’ye yapılması yolu özellikle Türkmenistan için kısıltmaktadır. Türkiye bu konumda İran’a, İran da Batıya açıldığı için Türkiye’ye ihtiyaç duymaktadır. İki ülke yeniden gündeme gelen İpek Yolu-

'nun da doğal komşularıdır ve daha iyi ekonomik ilişkiler kaçınılmazdır. İran ve Türkiye arasında derin dostlukların kurulmasının beklenmesi, 1000 yıllık düşmanlıkla ters düşmekte olup, Orta Asya üzerindeki mücadeleden de işbirliğine gidilmesi düşünülemez. Ancak her iki tarafın da gözden kaçırdığı nokta bölgede kendilerinden bağımsız hatta kendilerine rakip Özbekistan gücünün ortaya çıkışıdır. Özbekistan Orta Asya'daki konumu, kalabalık nüfusu ve güçlü tarihi ile Orta Asya liderliğine oynamaya hazırlanmakta olup, bu noktada İran – Türkiye etki mücadelesinde yeni bir taraf olmasıdır. Bu noktada Türkiye ve İran'a düşen, güçlerini aşan etki alanları hayalleri ile zaman kaybetmemeleri ve ekonomik çıkarları doğrultusunda bölgeye yakınlıkları ve kültürel bağlarını ülke refahına katkı sağlayacak şekilde kullanmalarıdır.

Türkiye ile İran arasında böyle enteresan bir rekabet yaşanırken, iki ülke bazı alanlarda işbirliği yapmanın gerekliliğini kabul etmek zorundadır. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerinde İran çok önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. "Türkiye modeli", Batı ve özellikle ABD açısından İran'ı Orta Asya ve Kafkaslarda pasifize etmek düşüncesiyle destek bulmuştur. Bugün de İran, ABD tarafından köktendinci rejim ihraç etmeye çalışan ve terörizmi destekleyen bir ülke olarak değerlendirilmeye devam edilmekte ve bölgede nüfuz sahibi olmasının önüne geçilmeye çalışılmaktadır.

Her şeye rağmen Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya coğrafyasındaki siyasi ve ekonomik gelişmeleri tek başına şekillendirebilecek niteliklere henüz sahip değildir. Ancak Türkiye, kendi imkânlarını bu cazibesi ile artırmanın yollarını aramalıdır.

Türkiye, İran'ın aksine Orta Asya piyasalarını kazanmakta en iyi rolü oynamaktadır. Ne var ki, bölgedeki Türk sermayesi belli alanlar dışında yetersiz kalmakta ve çareyi büyük uluslararası şirketlere aracılık yapmakta bulmaktadır. Oysa Türkiye'nin aracılık yapmaktan ziyade Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinde büyük yatırımlarda ön planda olması ve bölgeye karşı tarihi sorumluluğunu yerine getirmesi gereklidir.

Kaynaklar

ABROMOWITZ, Morton (1993), "Dateline Turkey After Özal", *Foreign Policy*, Sayı: 91.

ANDİCAN, A. Ahat (1996), *Değişim Sürecinde Türk Dünyası*, İstanbul.

- ARAS, Bülent – ÇOLAK, İhsan (1996), “Amerika – Orta Asya İlişkileri”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 3.
- ARAS, Bülent (1999), “Amerika – Orta Asya İlişkileri ve İran’ın Konumu”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, Sayı: 3.
- AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ (2000), TİKA, Sayı: 136.
- AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ (2000), TİKA, Sayı: 138.
- AVRASYA DOSYASI BÜLTENİ (2001), TİKA, Sayı: 139.
- AYDIN, Mustafa (2000), *New Geopolitics of Central Asia and The Caucasia*, Center for Strategic Research, Ankara.
- AYTMATOV, Askar (2001), “The Shade of Extremism Over Central Asia”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, Volume:V, No: 4.
- BAYIR, Emre ve ASLANLI, Araz (2001), “Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran’ın Azerbaycan Politikası”, *Stratejik Analiz*, Cilt: 2, Sayı:18, Ekim 2001.
- BAZORGAN, Darius (1997), “Iran and Fulg Security”, *The Middle East Journal*.
- CELILLI, Muhammed Rıza (1997), “Transkafkasya ve Orta Asya’daki Gelişmeler Karşısında İran”, *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz: Semih Vaner, (çev: Ercan Eyüboğlu), İstanbul.
- CRITCLOW, James (1991), “Ties With Turkey: A Lifeline for Central Asia?”, *Report on USSR (Radio Free Liberty Bulletin)*.
- ÇANDAR, Cengiz, Sabah Gazetesi, 04.02.1994.
- ÇOLAK, İhsan (1999), “Değişen Startejiler Işığında İran – Türk Cumhuriyetleri İlişkilerinde Yeni Gelişmeler”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, Sayı: 3.
- DİKKAYA, Mehmet (1999), “Orta Asya’da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran”, *Avrasya Dosyası*, Cilt: 5, Sayı: 3.
- EFEĞİL, Ertan (2000), “Washington’un Hazar Havzası politikası ve Türkiye”, *Avrasya Dosyası*, Cilt:6, Sayı:2.
- FULLER, Graham (2000), “Türkiye’nin Yeni Doğu Politikası”, *Balkanlardan Çin’e Türkiye’nin Yeni Jeopolitik Konumu*, Haz: Ian O. Lesser – Graham E. Fuller, (çev: Meral Gönenç), İstanbul.
- FULLER, Graham (1995), “Orta Asya’da İki Rakip: İran ve Türkiye”, *Strateji*, No:1.
- GOBLE, Paul A. (1996), “Eski SSCB’de Boru Hattı Siyaseti”, *Yeni Forum*.

- HÂVEND, Feridun (1997), "İran'ın Bölgesel Ekonomi Politikasının Yeni Yönelimleri", *Unutkan Tarih: Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*, Haz: Semih Vaner, (çev: Ercan Eyüboğlu), İstanbul.
- MUZAFFERI, Mohiaddin (1997), *The Security Policies in the CIS: The Southern Belt*, Dawisha, New York.
- KARAGÜL, İbrahim (1999), "Ankara – Tahran Krizi", *Yenişafak Gazetesi*.
- KABASAKAL, Öner (2001), "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri", *Avrasya Etüdüleri – 20*, Özel Sayı.
- MENASHRI, David (1998), "Iran and Central Asia", *Central Asia Meets The Middle East*, London.
- MÜTERCİMLER, Erol (1993), *21. YY'ın Eşiğinde Uluslararası Sistem ve Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, Anahtar Kitaplar, İstanbul.
- NAUMKIN, Vitaly (1998), "The Russia – Iranian Relations: Present Status and Prospect for the Future", *Perceptions: Journal of International Affairs*, Vol. 3, No: 1.
- PAMİR, Necdet (1999), *Bakü-Ceyhan Boru Hattı*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara.
- PEKER, Gülden (1996), "İslamiyet Orta Asya'da Mit mi, Gerek mi?", *Avrasya Etüdüleri*, Sayı: 3.
- RAŞİT, Ahmed (1994), *The Resurgence of Central Asia*, Zed Book, London.
- ROBINS, Philip (1998), "Turkey's Ostpolitik: Relations With the Central Asian States", *Central Asia Meets The Middle East*, Ed. David Menashri, London.
- ROY, Oliver (2000), *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi*, çev: Mehmet Morali, İstanbul.
- SANDER, Oral (1994), "Turkey and Turkic World", *Central Asian Survey*, Cilt 13, No: 1.
- SAJJADPOUR, Seyed Kazem (1994), "Iran the Caucasus and Central Asia", *The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands*, Ed: Ali Manuzizi and Myron Weiner, India University Press, Great Britain.
- SAYARI, Sabri (1994), "Turkey, Caucasus and Central Asia" *The New Geopolitics of Central Asia and Its Borderlands*, Ed: Ali Manuzizi and Myron Weiner, India University Press, Great Britain.
- SEDES, İzzet (1998), "Orta Asya'da Kritik Günler", *Akşam Gazetesi*, 17.09.1998.

- SOLTON, ELNUR (2001), "Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü", *Stratejik Analiz*, Sayı:13, Mayıs.
- TAHERI, Amir (1991), *Kızıl Gökte Hilal*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- TİKA (2000), *Ülke Profilleri; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan*, İkinci Türk Cumhuriyetleri Kurultayı, 24-25 Kasım, İstanbul.
- TOROCK, Adam (1997), "Iran's Policy in Central Asia", *Central Asian Survey*, 16/2.
- TURKISH TIMES*, March 15, 1991.
- VAUGHN, Bruce (1994), "Shifting Geopolitical Realities Between South", *Southwest and Central Asian Survey*, .13, No: 2.

The Turkish Foreign Policy in Central Asia and The Iranian Factor

Assis. Prof. Dr. Hayati AKTAŞ

*Black Sea Technical University
Faculty of Economics and Administrative Sciences*

Abstract: The emergence of independent Turkish Republics in Central Asia has drawn the attention of states into this part of the world. It is, in particular, important for Turkey and Iran. While this development is considered as a positive movement for Turkey, it has a different meaning for Iran. The impact of Turkey on the newly born republics can be seen as damaging the interests of Iran both at the national and international levels. In this sense, Iran has geographical and historical advantages.

On the other hand, Turkey shares the same culture and language with these states. Moreover, Turkey has the capacity of being the leader of republics by means of its political and economic structures. The Turkish policy in the region is supported by America, Europe and some Arabic countries. Although fundamental Islamic movements find sympathy in Central Asia, the Iranian policy doesn't have any ground at the international scene. This paper examines the factors that constitute the Turkey's policy in Central Asia and the role of Iran in the creation of this policy.

Key Words: Central Asia, Turkish Republics, Iran, Turkey, Turkish model

---

Иранский Фактор в Среднеазиатской Политике Турции

Д-р Хаяти АКТАШ

*Черноморский технический университет
Факультет управления и экономических наук*

Резюме: Появление независимых тюрко-язычных республик в Средней Азии было, в целом, для Турции позитивным и обнадеживающим событием, но в то же время для Ирана это означало совсем противоположное. Новое соотношение баланса сил в регионе, которое определялось преимущественно с тюркским оттенком, стало событием, которое могло нанести ущерб интересам Ирана на национальном и международном уровнях. У Ирана есть некоторые географические и исторические козыри. А Турция в силу двухстороннего притяжения с независимыми тюрко-язычными республиками и языковой близости может стать наряду с этим политической и экономической моделью развития для них. В этой скрытой борьбе между двумя странами политика Турции пользуется поддержкой Америки, Европы и некоторых умеренных арабских стран. В этой связи если можно и наблюдать некоторую симпатию по отношению к его фундаменталистским движениям, несмотря на это Иран остается в изолированном положении. В этой статье рассматриваются составные факторы среднеазиатской политики Турции и заполнение пустоты, образованной в пост-советский период и влияние на нее новой ситуации, иранский фактор в этой политике Турции, и конкуренция между Турцией и Ираном в регионе, а также формирование организаций сотрудничества в регионе.

Ключевые слова: Средняя Азия, Тюрко-Язычные Республики, Иран, Турция, Турецкая Модель